

Minimabeleid Bommelerwaard 2018-2020

**gemeente
Zaltbommel**

Inhoudsopgave

Samenvatting minimabeleid Bommelerwaard 2018 - 2020	4
1. Inleiding	6
1.1 Totstandkoming minimabeleid	6
1.2 Doelstelling	6
1.3 Leeswijzer	6
2. Landelijke en lokale ontwikkelingen	7
2.1 Invoering Participatiewet	7
2.2 Invoering Jeugdwet en de nieuwe Wmo	7
2.4 Individuele inkomensvoetstuk vervangt de langdurigheidstoelag	7
2.5 Afschaffen Wet Tegemoetkoming Chronisch zieken en gehandicapten (Wtcg) en de Compensatieregeling Eigen Risico (CER)	8
3. Armoede: oorzaken, gevolgen en aanpak	9
3.1 Wat is armoede?	9
3.2 Maatschappelijk kader	9
3.3 Wie leven in armoede?	10
3.4 Oorzaken armoede	10
3.5 Samenhang armoede en sociaal domein	11
3.5.1 Laaggeletterdheid	11
3.5.2 Gezondheid	12
3.6 De integrale aanpak van armoede	12
4. Situatieschets van de Bommelerwaard	13
4.1 Bereik minimaregelingen	13
4.2 Aantal minimaalhuishoudens	13
4.3 Inkomensbron	14
4.4 Huishoudsamenstelling	14
4.5 Kinderen in armoede	15
5. Vernieuwd Bommelerwaards minimabeleid	16
5.1 Doelstellingen	16
5.2 Doelgroepen Bommelerwaard	16
5.3 Instrumenten Bommelerwaard	16
5.3.1 Werk en activering (Doelstelling 1)	16
5.3.2 Inkomensondersteuning (Doelstelling 1 en 3)	17
5.3.3 Extra ondersteuning kinderen in armoede (Doelstelling 1 en 2)	17
5.3.4 Vroegsignalering (Doelstelling 4)	17
5.3.5 Schuldhulpverlening (Doelstelling 4 en 5)	18
5.4 Communicatie (Doelstelling 3)	18
5.5 Brede Beweging Bommelerwaard (Doelstelling 4)	18
6. Welke maatschappelijke effecten willen we bereiken met het vernieuwde Bommelerwaards minimabeleid?	19
Bijlage I lokale minimaregelingen	20
Literatuur	22

Samenvatting minimabeleid Bommelerwaard 2018 - 2020

Voorheen was het in het minimabeleid vooral gericht op het beschermen van mensen in kwetsbare posities. We willen de nadruk meer leggen op de eigen verantwoordelijkheid en zelfredzaamheid. In plaats van te focussen op beperkingen, gaat de aandacht uit naar kansen en mogelijkheden van mensen. Alleen als mensen zelf (of samen met hun netwerk) hun problemen niet kunnen oplossen, kan een beroep op de overheid worden gedaan.

Minimahuishoudens in de Bommelerwaard

Circa 850 huishoudens (4%) in de Bommelerwaard moeten rondkomen van een inkomen tot 110% van het wettelijk sociaal minimum. Ruim 1100 huishoudens (6%) komen rond van een inkomen tot 130% van het wettelijk sociaal minimum. Dit percentage komt overeen met vergelijkbare gemeenten.

Circa 60% van de minimahuishoudens in de Bommelerwaard heeft een bijstandsuitkering. De overige minima hebben een inkomen uit AOW (24%) of een ander inkomen, veelal werk (16%). 60% van de minimahuishoudens bestaat uit een alleenstaande.

Doelstelling minimabeleid Bommelerwaard 2018 - 2020

Het minimabeleid in de Bommelerwaard kent de volgende doelstellingen:

1. Deelname van mensen met een laag inkomen aan de samenleving bevorderen.
2. Kinderen uit gezinnen met een laag inkomen mogen niet langs de kant staan.
3. Optimaal inzetten van voorliggende voorzieningen.
4. Preventief optreden bij dreigende schulden en daarin samenwerken met ketenpartners.
5. Mensen met problematische schulden dusdanig faciliteren dat zij duurzaam zelfredzaam worden.

Instrumenten Bommelerwaard

Om de doelstellingen te bereiken worden onderstaande instrumenten ingezet:

1. Werk en activering van de doelgroep
2. Extra ondersteuning kinderen in armoede
3. Inkomensondersteunende maatregelen (lokale minimaregelingen)
4. Communicatie over minimaregelingen voor een beter bereik van de doelgroep
5. Brede Beweging Bommelerwaard voor de integrale aanpak van armoede
6. Vroegsignalering
7. Schuldhulpverlening

Toelichting lokale minimaregelingen

1) *Individuele inkomenstoelage:*

De individuele inkomenstoelage is een geldbedrag dat de gemeente 1 keer per jaar beschikbaar stelt aan inwoners die 3 jaar of langer van een laag inkomen moeten leven. Daarnaast geldt als voorwaarde dat de inwoner, ondanks voldoende inspanning, geen uitzicht heeft op een beter inkomen. De individuele inkomenstoelage is bedoeld voor grote noodzakelijk uitgaven.

2) *Regeling maatschappelijke participatie:*

Eén van de doelstellingen van het minimabeleid Bommelerwaard 2018-2020 is het bevorderen van deelname aan de samenleving van huishoudens met een laag inkomen. De regeling maatschappelijke participatie beoogt deelname aan maatschappelijke activiteiten (cultureel, educatief, sociaal en sportief) te bevorderen door een financiële bijdrage in de kosten te bieden aan inwoners met een laag inkomen.

3) *Bijzondere bijstand:*

Bijzondere bijstand is bedoeld voor bijzondere noodzakelijke kosten die niet via een andere regeling vergoed worden, bijvoorbeeld kosten in verband met ziekte of echtscheiding. Een belangrijke algemene voorwaarde is, dat geen recht op bijstand bestaat als een belanghebbende een beroep kan doen op een passende en toereikende voorliggende voorziening.

4) *Collectieve zorgverzekering voor minima:*

Personen met een inkomen tot 130% ten opzicht van het wettelijk sociaal minimum worden in de gelegenheid gesteld deel te nemen aan een collectieve zorgverzekering voor minima (CZM) bij Menzis. Door deelname aan de CZM wordt bevorderd dat de deelnemer beschikt over een adequate aanvullende verzekering tegen ziektekosten. Hiermee wordt voorkomen dat financiële problemen onnodig ontstaan.

Bereik regelingen en communicatie

Uit de evaluatie van het huidige minimabeleid is naar voren gekomen dat onze lokale regelingen onvoldoende bekend zijn bij inwoners en maatschappelijke partners. We gaan daarom de komende periode inzetten op bekendheid van de regelingen. Hierbij ligt de focus op het informeren van onze maatschappelijke intermediairs zoals het gebiedsteam, de Vroeg Eropaf-professionals, Kompas en Humanitas. Zij staan in direct contact met de doelgroep. Tevens start in de laatste 12 weken van 2017 een campagne om de collectieve zorgverzekering voor minima meer bekendheid te geven.

Welke maatschappelijke effecten willen we bereiken?

Huishoudens die leven met beperkte financiële middelen, hoeven niet per se arm te zijn of zich arm te voelen. Van belang is dat, indien problemen zich voordoen, mensen tijdig een oplossing zoeken en vinden.

Werk is het primaire middel om de financiële zelfredzaamheid en maatschappelijke participatie van mensen te versterken. Voor mensen met een langere afstand tot de arbeidsmarkt wordt ingezet op maatschappelijke participatie. Wanneer werk (nog) niet mogelijk is, is (tijdelijke) inkomensondersteuning van belang. Hierdoor ervaren minimahuishoudens meer financiële ruimte en minder stress. Zij zijn goed verzekerd tegen (hoge) zorgkosten, krijgen een tegemoetkoming in bijzondere kosten en hebben budget om deel te nemen aan maatschappelijke participatie.

Door inzet van bovengenoemde instrumenten en werkwijzen voorkomen we dat huishoudens een beroep gaan doen op andere voorzieningen in de Wmo of Jeugdwet.

1. Inleiding

Voorheen was het in het minimabeleid vooral gericht op het beschermen van mensen in kwetsbare posities. We willen de nadruk meer leggen op de eigen verantwoordelijkheid en zelfredzaamheid. In plaats van te focussen op beperkingen, gaat de aandacht uit naar kansen en mogelijkheden van mensen. Alleen als mensen zelf (of samen met hun netwerk) hun problemen niet kunnen oplossen, kan een beroep op de overheid worden gedaan. Dit minimabeleid is een uitwerking van deze gedachten. Een belangrijke doelstelling van het minimabeleid is voorkomen dat mensen met een minimum inkomen, of degenen die hen willen helpen, struikelen over regelgeving. Regels moeten hen ondersteunen, niet tegenwerken.

1.1 Totstandkoming minimabeleid

Bij de totstandkoming van deze nota zijn de cliëntenraad Sociale Dienst Bommelerwaard, de adviesraad Wmo en Jeugd, de Participatieraad en de Brede Beweging Bommelerwaard betrokken. De adviesraden hebben zowel over het beleidsplan als de nieuwe, lokale verordeningen advies uitgebracht. Daarnaast geven ketenpartners in de Brede Beweging Bommelerwaard input over ontwikkelingen die zij dagelijks in hun werkveld ondervinden. Deze inbreng is meegenomen bij het ontwikkelen van het nieuwe minimabeleid.

1.2 Doelstelling

Met dit minimabeleid voor de Bommelerwaard willen beide gemeenten inwoners ondersteunen zo goed mogelijk te kunnen participeren. Voor de komende periode ligt de nadruk op:

- kinderen in minimahuishoudens
- talentontwikkeling
- maatwerk
- het activeren van het (bestaande) netwerk
- het oppakken van ideeën van de doelgroep

1.3 Leeswijzer

Allereerst worden in hoofdstuk 2 landelijke en lokale ontwikkelingen besproken zoals de invoering van de Participatiewet, Jeugdwet en de nieuwe Wmo. Vervolgens wordt in hoofdstuk 3 het begrip armoede nader toegelicht en gaan we verder in op de huidige theoretische inzichten over het ontstaan en de gevolgen van armoede. In hoofdstuk 4 schetsen we de situatie in de Bommelerwaard. Hoe ziet onze doelgroep eruit en in welke mate wordt gebruik gemaakt van een lokale inkomensondersteunende regeling. In hoofdstuk 5 lichten we het vernieuwde Bommelerwaardse minimabeleid toe. We bespreken welke instrumenten wij inzetten om de geformuleerde doelstellingen te behalen. Tot slot worden de maatschappelijke effecten van dit minimabeleid toegelicht.

De minimanota is een coproductie tussen de gemeente Maasdriel en de gemeente Zaltbommel. Verschillende onderdelen worden uitgebreider toegelicht vanwege de accenten die de gemeente Maasdriel dan wel Zaltbommel wil leggen.

2. Landelijke en lokale ontwikkelingen

In 2014 stelde de gemeenteraad van Zaltbommel de nota Brede Beweging tegen armoede vast. Dit plan vormde samen met de nota Bijzondere Bijstand en Minimabeleid van de Sociale Dienst Bommelerwaard het kader voor het huidige minimabeleid. Voor de gemeente Maasdriel geldt dat dit laatste document de basis vormde voor het huidige beleid. Veel onderdelen uit de beleidsplannen zijn nog steeds van kracht. Daarnaast zijn er nieuwe landelijke en lokale ontwikkelingen die aanleiding zijn om het huidige beleid te herzien.

2.1 Invoering Participatiewet

De in 2015 ingevoerde Participatiewet is de grondslag van het minimabeleid. Het doel van de Participatiewet is om meer mensen, ook diegenen met een arbeidsbeperking, aan de slag te krijgen. Delen van de oude Wet Sociale Werkvoorziening (WSW), de Wajong en de Wet werk en bijstand (WWB) zijn opgegaan in de Participatiewet. De gemeente is hiermee verantwoordelijk geworden voor mensen die ondersteuning nodig hebben om te kunnen werken. De Participatiewet gaat er vanuit dat gemeenten zoveel mogelijk via maatwerk individuele (inkomens)ondersteuning leveren. Voor het nieuwe minimabeleid zijn daarom de huidige, lokale minimaregelingen geëvalueerd en geactualiseerd.

Sinds 1 januari 2016 voert Werkzaak Rivierenland de Participatiewet uit voor negen gemeenten, waaronder de gemeente Maasdriel en de gemeente Zaltbommel. Werkzaak Rivierenland is de verbindende schakel tussen werkgevers en werkzoekenden in Rivierenland. De missie van Werkzaak Rivierenland luidt: Talent werkt voor Rivierenland: meer mensen aan het werk op basis van hun talenten.

2.2 Invoering Jeugdwet en de nieuwe Wmo

Daarnaast zijn gemeenten sinds 2015 verantwoordelijk voor de uitvoering van de Jeugdwet en via de nieuwe Wmo verantwoordelijk voor ondersteuning en begeleiding van volwassen inwoners. De decentralisaties zijn ingezet om hulp voor de burgers beter en overzichtelijker te regelen. Daarnaast wordt hiermee invulling gegeven aan de veranderende maatschappij: van verzorgingsstaat naar participatiesamenleving.

2.3 Kamerbrief kansen voor alle kinderen

In een brief aan de Tweede Kamer (september 2016) schrijft de Staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid *“dat kinderen mee moeten kunnen doen met sociaal, sport, cultuur en school”*. Daarom stelt het huidige kabinet elk jaar 100 miljoen euro extra beschikbaar om alle kinderen kansen te geven. Dit geld is bestemd voor benodigheden voor kinderen (0 tot 18 jaar) die zij missen door gebrek aan geld. Het gaat dan onder meer om schoolspullen, sportattributen, lidmaatschap van (muziek) verenigingen, zwembles, vakantie activiteiten of een abonnement op de bibliotheek.

De gemeente Maasdriel ontvangt vanaf 2017 jaarlijks circa € 80.000 extra voor de armoedebestrijding onder kinderen. Voor de gemeente Zaltbommel is dit circa € 110.000.

2.4 Individuele inkomenstoeslag vervangt de langdurigheidstoeslag

De Individuele Inkomenstoeslag vervangt de langdurigheidstoeslag. Deze toeslag wordt verstrekt aan inwoners die langdurig (> 3 jaar) van een laag inkomen rond moeten komen, zonder dat zij zicht hebben op een verbetering van het inkomen. Bij de beoordeling van het

recht op de toeslag moet nu ook individueel beoordeeld worden of er voldoende aan gedaan is om aan het werk te komen.

2.5 Afschaffen Wet Tegemoetkoming Chronisch zieken en gehandicapten (Wtcg) en de Compensatieregeling Eigen Risico (CER)

In 2014 zijn de WTCG en CER afgeschaft door de Rijksoverheid omdat niet de juiste doelgroep werd bereikt. De regelingen zijn in de Bommelerwaard vervangen door een (tijdelijke) gemeentelijke maatwerkvoorziening: de meerkostenregeling.

De meerkostenregeling heeft als doel het compenseren van meerkosten gemaakt in verband met een chronische ziekte of beperking voor mensen met een minimuminkomen. De hoogte van de compensatie bedraagt in beide gemeenten € 300 ongeacht de hoogte van de daadwerkelijke meerkosten. Op basis van een gezamenlijke evaluatie is besloten de meerkostenregeling vanaf 2018 als een integraal onderdeel van de collectieve zorgverzekering voor minima in te zetten (zie bijlage I).

3. Armoede: oorzaken, gevolgen en aanpak

3.1 Wat is armoede?

Wanneer is er sprake van armoede en wat is armoede? Niet iedereen kan zich vinden in het woord armoede of voelt zich arm. Daarom spreken wij hier over het minimabeleid of mensen die van een klein budget moeten rondkomen.

Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) hanteert de volgende definitie (2016): 'Er is sprake van armoede wanneer iemand gedurende een langere tijd niet de middelen heeft om te kunnen beschikken over de goederen en voorzieningen die in zijn samenleving als minimaal noodzakelijk gelden.' Het SCP gebruikt twee referentiebudgetten om armoede vast te stellen. Deze geven aan hoeveel geld een alleenstaande nodig heeft voor onvermijdelijke of zeer wenselijke uitgaven. 'Het basisbehoeftenbudget (€ 971 per maand¹) omvat de minimale uitgaven van een zelfstandig huishouden aan onvermijdbare, basale zaken zoals voedsel, kleding en wonen. Ook de uitgaven aan enkele andere moeilijk te vermijden posten (bijvoorbeeld verzekeringen, niet-vergoede ziektekosten en persoonlijke verzorging) zijn meegeteld. Het tweede referentiebudget, het niet-veel-maar-toereikendbudget, is iets ruimer (€ 1.063 per maand). Dat houdt ook rekening met de minimale kosten van ontspanning en sociale participatie, bijvoorbeeld een korte vakantie of het lidmaatschap van een sport- of hobbyclub. Deze zaken zijn niet strikt noodzakelijk, maar veel mensen beschouwen ze wel als zeer wenselijk². Het niet-veel-maar-toereikendbudget is nog steeds bescheiden; luxegoederen zoals een auto ontbreken.'

Armoede bestaat dus uit twee componenten:

- De financiële component houdt in dat men over onvoldoende financiële middelen beschikt voor noodzakelijke en onvermijdelijke kosten van een huishouden. Dit wordt gemeten aan de hand van het sociaal minimum. Het wettelijk sociaal minimum is landelijk vastgesteld.
- De sociale component laat zien dat mensen met een minimuminkomen niet beschikken over voldoende middelen om te kunnen participeren in de samenleving. Men gaat geen dagje uit met de kinderen, beoefent geen sport of cursus. Kortom, armoede is ook een probleem van maatschappelijke participatie en sociale uitsluiting.

3.2 Maatschappelijk kader³

De laatste landelijk beschikbare cijfers laten zien dat:

- 810.000 huishoudens in 2015 moesten rondkomen van het basisbehoeftenbudget.
- Ruim 1,2 miljoen Nederlanders volgens de ruimere niet-veel-maar-toereikendbudget leven en dat van deze mensen 55% hier langdurig van leeft (3 jaar of langer).
- Ongeveer 50% van de huishoudens met een laag inkomen vooral is aangewezen op bijstand en 40% van de huishoudens gebruik maakt van een inkomensondersteunende regeling.
- Bijna 1 op de 5 huishoudens risicovolle of problematische schulden heeft.

¹ Normjaar is 2014.

² Hoff et al. 2010; Vrooman en Wildeboer Schut 2013

³ Sociaal en Cultureel Planbureau, armoede in kaart (2016)

3.3 Wie leven in armoede?

Een groot gedeelte van de risicogroep, 40%, bestaat uit werknemers. Ruim 40% van de totale groep mensen in armoede zijn werknemers in loondienst en zelfstandigen. Het risico op armoede is daarbij voor zelfstandigen groter dan voor werknemers. Het gaat dus niet alleen om bijstandsgerechtigden.

Alleenstaande ouders leven vaker in armoede dan tweeoudergezinnen. Dit betekent dat kinderen die in een eenoudergezin opgroeien, vaker in armoede opgroeien dan kinderen uit tweeoudergezinnen. Ook de omvang van het gezin is van invloed. Kinderen met ten minste twee broers of zussen hebben veel meer kans om op te groeien in armoede dan kinderen met hooguit één broer of zus.

Daarnaast blijkt het voor mensen die te maken krijgen met een inkomensterugval vaak lastig hun uitgaven snel aan te passen. Op deze manier kunnen schulden ontstaan of wordt het moeilijk bestaande schulden (zoals een hypotheek) af te lossen. In 2015 hadden ruim 1,5 miljoen huishoudens risicovolle of problematische schulden (dit is ruim 15% van alle huishoudens in Nederland). Hoewel dit niet per se over mensen in armoede gaat, lopen deze huishoudens een risico op leven in armoede.

Kortom, landelijk lopen zelfstandigen, bijstandsgerechtigden, éénoudergezinnen en grotere gezinnen een bovengemiddeld risico op leven in armoede (Armoedemonitor 2013, SCP-CBS, dec. 2013).

3.4 Oorzaken armoede

Er zijn veel verschillende verklaringen over hoe het komt dat mensen (langdurig) in armoede leven. Steeds meer huishoudens in Nederland kunnen precies rondkomen of houden maar een klein beetje geld over aan het eind van de maand. Ook zijn er steeds meer huishoudens met betalingsachterstanden⁴. Daarnaast veranderen de oorzaken van deze achterstanden. Waar de voornaamste reden voor een betalingsachterstand in 2012 “nonchalance” (geld was er wel) was, is de voornaamste reden in 2015 “te hoge vaste lasten”.

Een belangrijke verklaring voor leven in armoede is een gedragspsychologische benadering: de theorie van schaarste en de invloed van stress op het leven in armoede. Armoede komt niet door “persoonlijke fouten”, zoals luiheid of een tekort aan zelfbeheersing, het mechanisme verloopt andersom⁵. Mensen die in armoede leven, leven in schaarste. Met schaarste wordt het subjectieve gevoel van gebrek aan geld bedoeld. Leven in schaarste vergroot de kans dat mensen verkeerde beslissingen nemen.

De ervaring van (financiële) schaarste lijkt in eerste instantie het gewenste gedrag op te leveren. Mensen worden alerter, efficiënter en zijn minder geneigd tot onachtzaamheid en vergissingen. Dringende kwesties, zoals gebrek aan geld of betalingsachterstanden, eisen alle aandacht op en krijgen prioriteit. Hierdoor zijn mensen theoretisch beter in staat om effectieve *coping* strategieën in te zetten. Ze zijn in dit geval rationeler, consistentere, beter in staat de waarde van geld te bepalen en worden experts in het aan elkaar knopen van eindjes. Dit gaat op voor de korte termijn.

⁴ Huishoudens in rode cijfers (Panteia, 2015)

⁵ Sendhil Mullainathan en Eldar Shafir (2013)

Op de lange termijn is de focus op acute kwesties totaal anders. Er ontstaat een zogeheten tunnelvisie. De verscherpte aandacht voor het ervaren van schaarste gaat gepaard met verwaarlozing, onderschatting of verdringing van lange termijn doelen en overwegingen. De ervaring van schaarste leidt tot een directe afname van bandbreedte; dat wil zeggen het vermogen om aandacht op te brengen, de juiste beslissingen te nemen, om vast te houden aan plannen en verleidingen te weerstaan⁶. Mensen zijn psychologisch te zwaar belast om zich te oriënteren op doelen en taken die belangrijk zijn op de lange termijn maar voor hen niet als urgent aanvoelen. Concreet betekent dit dat mensen, door hun focus op de korte termijn, geneigd zijn veel geld te lenen en niet effectief te werk te gaan bij het plannen van hun toekomst. Alle aandacht gaat naar het gebrek aan geld.

Deze benadering van armoede verklaart waarom mensen die schaarste ervaren bijvoorbeeld cursussen niet afmaken, vaak afwezig zijn of zich vaak ziek melden op hun werk.

3.5 Samenhang armoede en sociaal domein

Een leven in armoede hangt samen met schulden, gezondheidsbeperking, laaggeletterdheid en leidt tot minder maatschappelijke participatie, minder arbeidsproductiviteit en een beperkter sociaal netwerk⁷. Mensen die in armoede leven doen een groot beroep op publieke voorzieningen zoals bijstandsuitkeringen, jeugdhulp en de Wmo. Hiermee zijn hoge kosten gemoeid. Gezien de samenhang tussen deze terreinen en de hoge kosten die de aanspraak op deze voorzieningen met zich meebrengt, is het van belang in te zetten op al deze terreinen. Hieronder leggen we de relatie tussen armoede en laaggeletterdheid en armoede en gezondheid verder uit.

3.5.1 Laaggeletterdheid

Laaggeletterdheid is een overkoepelende term voor mensen die grote moeite hebben met lezen, schrijven en het begrijpen en toepassen van informatie. Vaak hebben zij ook moeite met het omgaan met de computer. Zij beheersen niet het minimale niveau om volwaardig in de Nederlandse maatschappij te kunnen functioneren. Dat niveau is door de overheid vastgesteld op eindniveau VMBO of niveau MBO 2/3 (niveau 2F binnen de standaarden en eindtermen volwasseneneducatie). Laaggeletterdheid is voor velen een belemmering om zelfredzaam te zijn. Andersom vergroot armoede de kans op laaggeletterdheid. Lezen, schrijven en rekenen zijn essentiële basisvaardigheden voor financiële zelfredzaamheid. Rondkomen van een minimuminkomen en/of het hebben van schulden hangt samen met scholing en taalvaardigheid. Dat blijkt bijvoorbeeld uit deze cijfers:

- 19% van de laaggeletterden leeft ten minste één jaar onder de armoedegrens;
- 6,2% van de laaggeletterden is langdurig arm (ten opzichte van 2,5% van de niet laaggeletterden);
- laaggeletterden zijn drie keer vaker afhankelijk van een uitkering;
- 50% van de mensen die zich met schulden melden bij schuldhulpverlening een (zeer) lage opleiding heeft tot maximaal VMBO niveau;
- 10-20% van mensen die zich met schulden melden hebben een verstandelijke beperking en 20-25% van deze mensen hebben een lage taal- en of rekenvaardigheid.

⁶ Nadja Jungmann, Peter Wesdorp en Erica Schruer (2017)

⁷ Movisie: wat werkt bij armoede (2016)

3.5.2 Gezondheid

Er is duidelijk een relatie tussen armoede en gezondheid. Zo is bekend dat mensen met een minimuminkomen een slechtere leefstijl hebben, en dit heeft een negatieve invloed op de gezondheid. Deze mensen roken meer, eten minder fruit en bewegen minder. Ook kan een laag inkomen zorgen voor sociaal isolement, het geld om te participeren in de maatschappij ontbreekt. Hierdoor kunnen psychische klachten en depressies ontstaan⁸.

Anderzijds kan een slechte gezondheid van invloed zijn op iemands vermogen om te participeren in de samenleving. Het gevolg hiervan komt deels tot uiting in de sociaal economische status van iemand. Mensen met een lage sociaal economische status hebben een groter risico op schulden⁹.

Tot slot kunnen financiële problemen een reden zijn om juist zorg en ondersteuning te vermijden. Hierdoor is het mogelijk dat de problemen enkel verergeren, er vervolgens meer zorg en ondersteuning nodig is en de kosten uiteindelijk steeds hoger worden (Jungmann et al., 2016). De kosten zijn hoger voor zowel het individu als de maatschappij.

Een integrale aanpak is dus van groot belang. Zorgprofessionals hebben een cruciale taak in het signaleren van financiële problemen. Schuldhulpverleners hebben een belangrijke taak in het signaleren van gezondheidsproblemen. Gedetailleerde kennis over het andere vakgebied is niet nodig, zolang beide hulpverleners elkaar goed weten te vinden en naar elkaar doorverwijzen.

3.6 De integrale aanpak van armoede

De theorie van schaarste helpt ons te erkennen dat allerlei vormen van gedrag op verschillende manieren samenhangen. Problemen moeten we niet als losstaand beschouwen en op die manier proberen op te lossen. Wanneer men problemen ervaart op financieel gebied (armoede en/of schulden) is dit van invloed op andere levensdomeinen zoals bijvoorbeeld gezondheid. Andersom kan het verhelpen van financiële problemen een positieve invloed hebben op andere levensdomeinen. Kortom, deze nieuwe inzichten leiden tot een integrale benadering van armoede in de Bommelerwaard. De opgave voor gemeenten en professionals is ervoor te zorgen dat professionals in zowel het sociaal domein als in de gezondheidszorg, schuldhulpverlening en onderwijs meer oog hebben voor de samenhang. Bijvoorbeeld in het ondersteunen van mensen bij het opstellen van een integraal plan dat voorziet in de aanpak van problemen op de verschillende levensdomeinen.

⁸ Nadja Jungmann (2016). *Impact van financiële problemen op gezondheid. En wat de zorgprofessional te doen staat*. Geraadpleegd 27 maart 2017 via <http://www.platform31.nl/nieuws/de-impact-van-financiele-problemen-op-gezondheid>.

⁹ Van Dijk, A. en van der Meer, I. (2012).

4. Situatieschets van de Bommelerwaard

De gemeenten Zaltbommel en Maasdriel hebben een onderzoek laten uitvoeren naar het gebruik van de minimaregelingen en de omvang en samenstelling van de doelgroep. De cijfers bieden aanknopingspunten voor de doorontwikkeling voor het lokale minima-beleid.

4.1 Bereik minimaregelingen

De gemeenten Maasdriel en Zaltbommel kennen vier minimaregelingen:

1. Bijzondere bijstand
2. Individuele inkomenstoelage
3. Regeling maatschappelijke participatie
4. Aanvullende collectieve zorgverzekering voor minima.

In bijlage 1 worden de lokale minimaregelingen toegelicht.

In tabel 1 is per minimaregeling het bereik zowel op het niveau van de Bommelerwaard als landelijk gegeven.

Tabel 1: bereik minimaregelingen

	Maasdriel	Zaltbommel	Landelijk
Bijzondere Bijstand	38%	38%	30%
Individuele inkomenstoelage	49%	55%	60%
Collectieve zorgverzekering	40%	40%	35%
Regeling maatschappelijke participatie	18%	24%	35%

Het bereik van de lokale minimaregelingen wijkt af van het landelijk gemiddelde. Het bereik van de bijzondere bijstand en de collectieve zorgverzekering ligt in beide gemeenten boven het landelijke gemiddelde. Met de individuele inkomenstoelage en de participatieregeling worden echter relatief weinig mensen bereikt.

4.2 Aantal minimahuishoudens

Op 1 januari 2017 woonden er in de Bommelerwaard in totaal 20.294 huishoudens: 9.485 in Maasdriel en 10.809 in Zaltbommel. De gemiddelde huishoudgrootte ligt in beide gemeenten hoger dan het landelijk gemiddelde van 2,2: te weten 2,5 in Maasdriel en 2,4 in Zaltbommel. Het percentage huishoudens naar inkomen tot het wettelijk sociaal minimum is in tabel 2 weergegeven.

Tabel 2: minimahuishoudens naar inkomensgrens (wsm) gecorrigeerd voor vermogen

Inkomensgrens	Maasdriel		Zaltbommel		Totaal Bommelerwaard	
	#	%	#	%	#	%
tot 100% wsm	311	3,2%	402	3,7%	713	3,5%
tot 110% wsm	401	4,1%	455	4,2%	856	4,2%
tot 120% wsm	465	4,7%	550	5,1%	1015	5,0%
tot 130% wsm	535	5,6%	614	5,7%	1149	5,7%

Circa 850 huishoudens (4%) in de Bommelerwaard moeten rondkomen van een inkomen tot 110% van het wettelijk sociaal minimum. Ruim 1100 huishoudens (6%) komen rond van een inkomen tot 130% van het wettelijk sociaal minimum. Dit percentage komt overeen met vergelijkbare gemeenten.

Het percentage minimahuishoudens in de Bommelerwaard is lager dan het landelijk gemiddelde. Het aantal bijstandsgerechtigden is relatief laag in de Bommelerwaard. Dit komt doordat de Bommelerwaard een relatief laaggeschoold gebied is, waar veel laaggeschoold werk is.

Doordat veel mensen laaggeschoold werk verrichten, hebben zij vaak weinig financiële buffers. Hierdoor lopen veel huishoudens risico op schulden. De arbeidsmarktregio Rivierenland kent zelfs het hoogste percentage huishoudens (met een risico op) problematische schulden van Nederland, te weten ruim 23% tegenover een landelijk gemiddelde van 18%¹⁰.

Samenwerkingspartners in de Brede Beweging Bommelerwaard bevestigen dit signaal. Uit cijfers van het Buurtteam in Zaltbommel blijkt dat een aanzienlijk deel van de hulpvragen te maken heeft met schulden en/of inkomen. Ook uit de jaarrapportage 2016 Sociaal Domein blijkt dat het Buurtteam en het gebiedsteam nieuwe maatschappelijke knelpunten tegenkomen die te maken hebben met financiële problemen. Voorbeelden zijn: schulden, moeite met betalen van huisvesting, eten, kleding, faciliteiten voor de kinderen zoals een computer aanschaffen, zwemles en deelnemen aan sportactiviteiten.

4.3 Inkomensbron

In tabel 3 is de inkomensbron van minimahuishoudens tot 110% van het sociaal wettelijk minimum gegeven. Meer dan de helft van de minimahuishoudens heeft een bijstandsuitkering. Opvallend verschil tussen beide gemeenten is dat het aandeel minimahuishoudens in Zaltbommel hoger ligt dan in Maasdriel. In de gemeente Maasdriel hebben relatief veel inwoners een inkomen uit “anders”, bijvoorbeeld uit arbeid.

Tabel 3: inkomensbron van minimahuishoudens

	Maasdriel	Zaltbommel	Bommelerwaard
Bijstand inkomen	52%	68%	60%
AOW inkomen	28%	20%	24%
Ander inkomen	20%	12%	16%
Totaal	100%	100%	100%

4.4 Huishoudsamenstelling

De huishoudsamenstelling van minimahuishoudens tot 110% van het wettelijk sociaal minimum is in tabel 4 weergegeven. Alleenstaanden vormen de grootste groep huishoudens met een inkomen tot 110% van het wettelijk sociaal minimum. Dit is nagenoeg gelijk aan het landelijk percentage alleenstaanden (60%).

¹⁰ Panteia (2015).

Tabel 4: huishoudsamenstelling minimahuishoudens

Huishoudtype	Maasdriel	Zaltbommel	Bommelerwaard
Alleenstaand	61%	56%	58%
Eénouder gezin	15%	19%	17%
Meerpersoons met kinderen	10%	12%	11%
Meerpersoons zonder kinderen	14%	13%	14%
Totaal	100%	100%	100%

4.5 Kinderen in armoede

Gemiddeld groeit 12% van de minderjarige kinderen in Nederland op in armoede. Iets minder dan een derde van deze kinderen leeft zelfs al 4 jaar of langer in een huishouden met een laag inkomen. De ouders hebben bijvoorbeeld onvoldoende geld om het contributie van de sportclub of de muzieklus te betalen of een nieuwe winterjas te kopen.

Deze signalen krijgen wij regelmatig terug vanuit de verenigingen en maatschappelijke organisaties in de Bommelerwaard. In de Bommelerwaard groeien circa 700 kinderen op in een huishouden met een laag inkomen.

5. Vernieuwd Bommelerwaard's minimabeleid

5.1 Doelstellingen

Het minimabeleid in de Bommelerwaard is gebaseerd op bovenstaande theoretische kennis over armoede en lokale cijfers. Op basis hiervan zijn de volgende doelstellingen geformuleerd:

1. Deelname van mensen met een laag inkomen aan de samenleving bevorderen.
2. Kinderen uit gezinnen met een laag inkomen mogen niet langs de kant staan.
3. Optimaal inzetten van voorliggende voorzieningen.
4. Preventief optreden bij dreigende schulden en daarin samenwerken met ketenpartners.
5. Mensen met problematische schulden dusdanig faciliteren dat zij duurzaam zelfredzaam worden.

5.2 Doelgroepen Bommelerwaard

Uit onderzoek is gebleken dat een aantal doelgroepen vaker tot de minimapopulatie behoort dan andere huishouden. Om het risico op een leven in armoede en/of problematische schulden te verminderen, krijgen deze groepen bijzondere aandacht binnen het minimabeleid in de Bommelerwaard. Doelgroepen in de Bommelerwaard zijn de volgende:

1. **Werkenden:** de Bommelerwaard is een relatief laaggeschoold gebied met relatief laaggeschoold werk. Dit betekent dat een relatief groot gedeelte van de werkenden een laag inkomen rond het sociaal minimum kent⁸.
2. **Zelfstandigen:** De Bommelerwaard kent, met name in de gemeente Maasdriel, relatief veel zelfstandigen. 21,5% van het totaal aan banen in Maasdriel is zelfstandig, ten opzichte van 11,0% in Zaltbommel en 11,3% landelijk¹¹.
3. **Kinderen:** Kinderen die opgroeien in een huishouden met een laag inkomen moeten ook in staat zijn deel te nemen aan de samenleving en hun talenten te ontwikkelen.
4. **Ouderen:** Meer dan een kwart (27%) van de minimahuishoudens in de Bommelerwaard heeft een AOW inkomen.
5. De cliëntenraad SDB, Participatieraad Maasdriel en Adviesraad Wmo en Jeugd hebben geadviseerd om daarnaast aandacht te besteden aan de doelgroepen laaggeletterden, nieuwkomers en mensen met verward gedrag.

5.3 Instrumenten Bommelerwaard

Om de doelstellingen te bereiken worden onderstaande instrumenten ingezet.

5.3.1 Werk en activering (Doelstelling 1)

Werk is het primaire middel om de financiële zelfredzaamheid en maatschappelijke participatie van mensen te versterken. Werkzaak Rivierenland is sinds 1 januari 2016 de verbindende schakel tussen werkgevers en werkzoekenden in Rivierenland. Zij zetten zich in om meer mensen, op basis van hun kwaliteiten, aan het werk te krijgen. Werkzaak Rivierenland deelt werkzoekenden in vier profielen in. Werkzoekenden uit profiel 1 tot en met 3 zijn toe te leiden naar betaald (begeleid dan wel onbegeleid) werk. Werkzoekenden die behoren tot profiel 4 zijn niet in staat om op korte termijn meer dan 20% van het wettelijk minimumloon te verdienen. Bij de oprichting van Werkzaak Rivierenland is besloten de verantwoordelijk voor klantprofiel 4 terug te leggen bij de gemeenten. Inwoners met klantprofiel 4 hebben een grote afstand tot de arbeidsmarkt. Deze doelgroep heeft een grote

¹¹ Waarstaatjegemeente.nl

kans op armoede. In de Bommelerwaard wordt daarom voor deze doelgroep ingezet op activering (doel 1). Dit is maatwerk: voor de ene persoon is wekelijkse deelname aan een sociale activiteit het hoogst haalbare, voor de ander is vrijwilligerswerk haalbaar.

5.3.2 *Inkomensondersteuning (Doelstelling 1 en 3)*

Wanneer werk (nog) niet mogelijk is, is (tijdelijke) inkomensondersteuning van belang. Indien iemand niet in staat is om uit zijn inkomen en vermogen noodzakelijke kosten te betalen, bieden de gemeenten aanvullende inkomensondersteuning via de Bijzondere Bijstand.

Signalen vanuit de Brede Beweging Bommelerwaard zijn opgepakt en meegenomen in de herijking van de verordeningen betreffende inkomensondersteuning. We kennen in de Bommelerwaard 4 minimaregelingen:

- 1) *Individuele inkomenstoelage*: De individuele inkomenstoelage is een geldbedrag dat de gemeente 1 keer per jaar beschikbaar stelt aan inwoners langdurig van een laag inkomen moeten rondkomen. De individuele inkomenstoelage is bedoeld voor grote noodzakelijk uitgaven.
- 2) *Regeling maatschappelijke participatie*: de regeling maatschappelijke participatie beoogt deelname aan maatschappelijke activiteiten (cultureel, educatief, sociaal en sportief) te bevorderen.
- 3) *Bijzondere bijstand*: Bijzondere bijstand is bedoeld voor bijzondere noodzakelijke kosten die niet via een andere regeling vergoed worden, bijvoorbeeld kosten in verband met ziekte of echtscheiding.
- 5) *Collectieve zorgverzekering voor minima (CZM)*: door deelname aan de CZM wordt bevorderd dat de deelnemer beschikt over een adequate aanvullende verzekering tegen ziektekosten. Hiermee wordt voorkomen dat financiële problemen onnodig ontstaan.

Een uitgebreide uitleg van inkomensondersteuning in de Bommelerwaard vindt u in Bijlage I.

5.3.3 *Extra ondersteuning kinderen in armoede (Doelstelling 1 en 2)*

In de Bommelerwaard zijn veel kinderen die door het lage inkomen van hun ouder(s) niet altijd mee kunnen doen aan activiteiten die voor andere kinderen heel gewoon zijn. Zoals sporten, muziekles, schoolreisje of een verjaardag vieren. Met extra ondersteuning voor kinderen die leven in armoede zoeken we mogelijkheden, regelingen en instrumenten die we in kunnen zetten om opgroei in armoede te voorkomen. Ieder kind moet in staat zijn deel te nemen aan de samenleving en zijn/haar talenten te ontwikkelen.

5.3.4 *Vroegsignalering (Doelstelling 4)*

Het belang van preventie en vroegsignalering van een laag inkomen en/of schulden wordt steeds groter. Door informatie over signalen en het herkennen van armoede met samenwerkingspartners te delen, brengen we hen kennis en ervaring bij. Het Buurtteam en Buurtzorg Jong in Zaltbommel en het gebiedsteam in Maasdriel zijn laagdrempelig en functioneren als een spin in het web in de Bommelerwaard. Zij komen achter de voordeur en hebben kennis en ervaring in huis om geldgebrek zo vroeg mogelijk te signaleren. Zij kunnen snel schakelen en gewenste hulpverlening en/of ondersteuning daar waar nodig is, inzetten. Daarnaast zijn we gestart met Vroeg Eropaf, een Amsterdamse methodiek rond vroegsignalering bij huurachterstanden.

5.3.5 Schuldhulpverlening (Doelstelling 4 en 5)

Vaak is niet alleen sprake van een laag inkomen. Voor een deel van de minima spelen (problematische) schulden een rol waardoor het besteedbaar inkomen ontoereikend is. Ook kunnen schulden een belemmering zijn voor de arbeidsparticipatie. Een belangrijk onderdeel van het minimabeleid is daarom de schuldhulpverlening. De schuldhulpverlening in de Bommelerwaard heeft een integraal karakter. Dit betekent dat niet alleen aandacht is voor het oplossen van de financiële problemen van een cliënt, maar ook voor psychosociale problemen, of problemen rond de woonsituatie, gezondheid, verslaving of de gezinssituatie. In de komende jaren speelt vroegsignalering een steeds belangrijkere rol in de schuldhulpverlening.

Naast curatieve schuldhulpverlening, wordt in beide gemeenten ingezet op preventieve ondersteuning bij financiën. Voorbeelden hiervan zijn de Thuisadministratie van Humanitas en de Formulierenbrigade van Stichting Kompas.

5.4 Communicatie (Doelstelling 3)

We zetten in op een proactieve communicatie over het minimabeleid in de Bommelerwaard om het bereik en gebruik van inkomensondersteuningsmaatregelen te optimaliseren. Het uitgangspunt is dat de groep waarvoor de informatie over de inkomensondersteuningsmaatregelen bedoeld is deze zonder inspanningen moet kunnen begrijpen. Organisaties als Stichting Lezen en Schrijven kunnen ons hierbij helpen.

5.5 Brede Beweging Bommelerwaard (Doelstelling 4)

Armoede is nooit een geïsoleerd probleem. Daartoe moet het minimabeleid sterker worden geïntegreerd in de uitvoeringspraktijk van het bredere sociale beleid. Bijvoorbeeld samen met de maatschappelijke partners als Stichting Welzijn Bommelerwaard, het onderwijs en de gezondheidszorg. Maar ook met vrijwilligers van de stichting Leergeld, Humanitas, de kerken en de Voedselbank. Om de samenwerking met deze partijen te intensiveren is gestart met de Brede Beweging Bommelerwaard. Dit is een netwerk van uiteenlopende organisaties, die betrokken zijn bij het voorkomen en aanpakken van leven in armoede. Iedere twee maanden wordt een bijeenkomst georganiseerd waarin kennis en ervaring worden uitgewisseld. Door het uitwisselen van kennis en ervaring worden signalen van armoede beter herkend en worden inwoners sneller naar de juiste persoon (en/of organisaties) verwezen. Tot slot wordt de input van ketenpartners gebruikt voor de (door)ontwikkeling van beleid.

6. Welke maatschappelijke effecten willen we bereiken met het vernieuwde Bommelerwaardse minimabeleid?

Huishoudens die leven met beperkte financiële middelen, hoeven niet per se arm te zijn of zich arm te voelen. Van belang is dat, indien problemen zich voordoen, mensen tijdig een oplossing zoeken en vinden.

Werk is het primaire middel om de financiële zelfredzaamheid en maatschappelijke participatie van mensen te versterken. Voor mensen met een langere afstand tot de arbeidsmarkt wordt ingezet op maatschappelijke participatie. Wanneer werk (nog) niet mogelijk is, is (tijdelijke) inkomensondersteuning van belang. Hierdoor ervaren minimahuishoudens meer financiële ruimte en minder stress. Zij zijn goed verzekerd tegen (hoge) zorgkosten, krijgen een tegemoetkoming in bijzondere kosten en hebben budget om deel te nemen aan maatschappelijke participatie.

Door inzet van bovengenoemde instrumenten en werkwijzen voorkomen we dat huishoudens een beroep gaan doen op andere voorzieningen in de Wmo of Jeugdwet.

Bijlage I lokale minimaregelingen

Er is ervoor gekozen om de inkomensgrenzen van de minimaregelingen te verhogen zodat zij op vergelijkbaar niveau komen met de regiogemeenten. Tevens is gekozen voor trapsgewijze inkomensondersteuning. De inkomensgrenzen van de bijzondere bijstand en individuele inkomensvoet worden beide gesteld op 110% van de toepasselijke bijstandsnorm. De inkomensgrenzen van de verordening maatschappelijke participatie wordt op 130% gesteld. Er is gekozen voor een trapsgewijze inkomensondersteuning om een armoedeval te voorkomen.

I. Collectieve zorgverzekering voor minima

Personen met een inkomen tot 130% ten opzicht van het wettelijk sociaal minimum worden in de gelegenheid gesteld deel te nemen aan een collectieve zorgverzekering voor minima (CZM) bij Menzis. Door deelname aan de CZM wordt bevorderd dat de deelnemer beschikt over een adequate aanvullende verzekering tegen ziektekosten. Hiermee wordt voorkomen dat financiële problemen onnodig ontstaan.

De CZM bestaat uit een basisverzekering (minimum eigen risico) en een uitgebreide aanvullende verzekering. Deelname aan de CZM maakt het mogelijk via de zorgverzekeraar Menzis een vergoeding te ontvangen voor medische kosten die anders niet of slechts gedeeltelijk worden vergoed. Het verstrekken van bijzondere bijstand wordt namelijk beperkt door het uitgangspunt dat de Zorgverzekeringswet (ZVW) en de WLZ samen een passende en toereikende voorziening voor medische kosten vormen.

Deelnemers aan de collectieve zorgverzekering ontvangen een gemeentelijke tegemoetkoming (afhankelijk van het gekozen pakket). Het zwaarste aanvullende pakket is opgesteld voor chronisch zieken. Deelnemers die kiezen voor dit pakket zijn ook op kosten van de gemeente verzekerd tegen het eigen risico.

II. Regeling maatschappelijke participatie

De regeling maatschappelijke participatie biedt deelname aan maatschappelijke activiteiten aan inwoners die afhankelijk zijn van een inkomen tot 130% van het wettelijk sociaal minimum. Onder maatschappelijke activiteiten wordt onder ander het volgende verstaan:

- Lidmaatschap van jeugd-, ouderen-, sport- en ontspanningsverenigingen
- Abonnementen en banenkaarten voor zwembaden in de Bommelerwaard
- Lidmaatschap bibliotheek
- Museumjaarkaart
- Kindervakantieweek
- Noodzakelijke kosten t.b.v. de educatie van minderjarige kinderen
- Cursussen in het kader van volwasseneneducatie
- Deelname aan ouderenactiviteiten

Middels de Rijksgelden voor armoedebestrijding bij kinderen wordt de maximale bijdrage van huishoudens met meerdere kinderen opgehoogd.

III. Individuele inkomensvoet

Aan de bijstand ligt het uitgangspunt ten grondslag dat het normbedrag, dat is bedoeld ter voorziening in de algemeen noodzakelijke kosten van het bestaan met inbegrip van de component reservering, in beginsel toereikend is. Toch kan de financiële positie van mensen die langdurig op een minimuminkomen zijn aangewezen onder druk komen te staan als na verloop van tijd geen enkel perspectief lijkt te zijn om door inkomen uit arbeid het inkomen te

verhogen. Om die reden is de individuele inkomenstoelage ingevoerd als een bijzondere vorm van (categoriale) bijzondere bijstand.

De individuele inkomenstoelage is niet gerelateerd aan bepaalde kosten. Het is een inkomensondersteunende maatregel voor bepaalde belanghebbenden die langdurig een laag inkomen hebben en daarbij geen vooruitzicht hebben op inkomensverbetering. In de verordening individuele inkomenstoelage is invulling gegeven aan het begrip 'langdurig laag inkomen'. Hieraan is volgens de verordening (verordening individuele inkomenstoelage 2018) voldaan als in de referentieperiode (36 maanden) een inkomen is ontvangen dat niet hoger was dan 110% van het wettelijk sociaal minimum.

IV. Bijzondere bijstand

Bijzondere bijstand is bedoeld voor bijzondere noodzakelijke kosten die niet via een andere regeling vergoed worden, bijvoorbeeld kosten in verband met ziekte of echtscheiding. Een belangrijke algemene voorwaarde is, dat geen recht op bijstand bestaat als een belanghebbende een beroep kan doen op een passende en toereikende voorliggende voorziening.

Voor de bijzondere bijstand geldt een inkomensgrens van 110% van de toepasselijke bijstandsnorm.

Literatuur

Bureau Bartels (2014) gemeentelijk armoede- en schuldenbeleid, ministerie van sociale zaken, den haag

Centraal Bureau voor Statistiek (2014).

Engbersen, G. (1998). De taal van armoede in Engbersen, Vrooman en Snel. Effecten van armoede.

Junman, N., Wesdorp, P. & Schruer, E. (2017). De eindjes aan elkaar knopen. Cruciale vragen bij financiële problematiek in de wijk. Platform 31

Movisie: wat werkt bij armoede (2016).

Mullainathan, S. & Shafir, E. (2013). Schaarste. Hoe gebrek aan tijd en geld gedrag bepalen.

Sociaal Cultureel Planbureau (2016).

[https://digitaal.scp.nl/armoedein kaart2016/wat is armoede/](https://digitaal.scp.nl/armoedein kaart2016/wat_is_armoede/)

Tiemeijer, W. (2016). Eigen schuld? Een gedragswetenschappelijk perspectief op problematische schulden.